

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ

Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ КӨКШЕТАУ
МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ

“ШОҚАН ТАҒЫЛЫМЫ - 7”

Ш. Уәлиханов атындағы Көкшетау мемлекеттік
университетінің құрылғанының 40 жылдығына арналған
Халықаралық ғылыми-практикалық конференция
материалдары

“ВАЛИХАНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ - 7”

материалы Международной научно-практической
конференции, посвященной 40-летию образования
Кокшетауского государственного университета
им. Ш. Уалиханова

ТОМ – 4

Көкшетау, 2002

Мақал-мәтел, нақыл сөздердің танымдық мәні

Өміртаева Р. Қ.

№4 қазақ мектеп гимназиясы (Астана қ.)

Қай халықтың болса да ауыз әдебиетінде мақал мен мәтел көлемі шағын, мазмұны бай, тілі көркем жанрға жатады. Мақал-мәтелдер өзін жасаушы халықпен бірге жасайды, біреулері ескіріп қолданудан шығып, екіншілері жасарып, жанадан туындап жатады.

Халық шығармасының басқа түрлері сияқты мақал мен мәтелдерді де әуел баста жеке адамдар шығарады, оны біреуден біреу естіп, жаттап айта жүреді, өңдейді, өзгертеді, сөйтіп олар бірте-бірте жалпы халықтық мұраға айналады. Демек, мақал-мәтелді белгілі бір халықтың өмірде көрген-білгенінен жасаған қорытындысы, ақыл-ой түйіні деуге болады.

Мақал мен мәтелдердің өміршеңдігі-тілінің көркемдігі мен мазмұнының тереңдігінде, аз сөзбен көп мағына беретіндігінде, еске сақтауға қолайлылығында.

Мақал-мәтел адам тұрмысындағы алуан түрлі уақиғаларды, қарым-қатынастарды қысқа, тұжырымды тілмен түсіндіреді; айтылмас ойды ажарлайды, әрі анықтайды. Сондықтан да халық *Сөздің қоркі-мақал* деп бағалаған.

Мақал мен мәтел халықтың өзі жасап алған заңы, өмірде болатын әр түрлі жағдайларды ұғындыратын, түсіндіретін оқу құралы іспетті. Мақал-мәтелде, көбінесе, ортақ ой, жалпы ереже, анықталған қағидалар айтылады, формасы жағынан тілге жеңіл, құлаққа жағымды дыбысқа, ырғақ-ұйқасқа құрылады, көбіне көркем тілмен-өлеңмен жасалды.

Мақал-мәтел-қос мағыналы шығарма, онда көбінесе тура мағынамен қатар астарлы мағына да болады. Тура мағына мысал ретінде алынады да негізі ой астарлап айтылады.

Масалы: *Тырнадан қарауыл қойсаң, төбеңнен қиқу кетпес.*

Мақал-мәтел, әдетте, бүкіл адам баласына ортақ. Сондықтан бір халықтың мақалын екінші халық төл шығармасындай қабылдай береді. Көптеген мақал-мәтелдер көнермей көп жасайды, әлденеше ұрпаққа, қоғамға қызмет етеді. *Малым жаным садағасы, жаным арым садағасы; Қоянды қамыс өлтірер, ерді намыс өлтірер* дейтін ежелгі халық мақалдары Ұлы Отан соғысы кезінде де ел аузынан түскен жоқ, елдегі еңбеккерлерді, майдандағы жауынгерлерді жігерлендіретін күдіретті сөзге, ұранға айналды.

Мақал-мәтелдердің шығу, даму тарихын қоғам өмірінен, әлеуметтік ой-сананың өсуінен бөліп қарауға болмайды.

Таудаі талап бергенше, бармақтай бақ берсін; Ісінің ағына қарама, мандайынғы; бағына қара дейтін макалдар өткен қоғамның санасынан елес берсе, *Талапты ерге нұр жауар; Еңбек етсең емерсің* дейтін макалдар халық сана-сезімінің өскен кезін бейнелейді. Ал *Оқу-өмір шырағы, кітап-білім бұлағы; Отан үшін отқа тұс-күймейсің* дейтін макалдар жаңа заманның, біздің қоғамның ой-санасынан туған.

Макал-мәтелдер ауызекі сөзді көркейту үшін ғана емес, көркем шығармаларда халық даналығын пайдаланумен бірге, сол үлгімен өздері де жаңа макал-мәтелдер жасайды. Ыбырай Алтынсариннің *Аш бала тоқ баламен ойнамайды, тоқ бала аш болам деп ойламайды* дейтін сөзі макалға айналып кеткені белгілі. Сұлтанмахмұт Горайғыровтың *Ішінде ит өлігі жатқан* дейтін өлең жолы арам ойлы зымиян адамдарды өсінеleitін мәтел болып кеткен, Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романындағы *Күйі бірдің күні бір* дейтін сөзін де жаңа макалға жатқызуға болады.

Ақын-жазушылар ғана емес, ана тілінде таза сөйлеп жаза білетін әрбір мәдениетті адам мақал-мәтелді қолданып қана қоймайды, сонымен бірге оны өндейді, өз жағынан да жаңа мақал-мәтелдер шығарады, сөйтіп халықтың даналық қоры байып жатады. Мақал-мәтелдер ертеке, аңыз әңгіме, батырлық-ғашықтық жырлар, қара өлеңдер секілді халық шығармаларымен қатар жасап келе жатқан көне жанр. Олай дейтіміз Х I I-X I I I ғасырлардан сақталған сирек жазба деректерде де мақал-мәтелдері кездестіруге болады. Орхон жазуларында: *Жырақ болса жаман сыйлық берер, жақын болса жақсы сыйлық берер; Бастыны еңкейткен, тізелині бүкпірген (Күлтегіннен); Жұқаны таптау оңай, жіңішкегі ұзу оңай; Өлімнен ұят күшті* (Тоныкөктен) деген мақал-мәтелдерді оқимыз. Ал Махмұт Қашқаридің «*Дивани лугат ат-түрік*» сөздігінен: *Ұлық болсаң кішік бол..., Тай ат болса-ат тынар, ұл ер болса-ата тынар; Күз болары көктемнен мәлім; Тау тауға қосылмас, адам адаммен әрқашан қосылар; Бейнет түбі-рақат* дейтін макалдарды оқимыз.

Қазақтың мақал-мәтелдерін алғаш қағаз бетіне түсірген ғалым-Ш.Уәлиханов. И.Н.Березин мен Ш.Уәлиханов архивтерінде Х I X ғасырдың елуінші жылдарында ел азынан жазып алынған екі жүзден аса мақал-мәтел сақталған. Солардың ішінде күні бүгінгіге дейін құнын жоймаған *Ақыл - дария, көңіл-дүлдүл, Тоты құс бойын көріп зорланады, аяғын көріп қорланады* дейтін мақал-мәтелдер бар.

Қазақ ауыз әдебиетінің нұсқаларын соның ішінде қазақ мақал-мәтелдерін жариялауда Орынборда 1879 жылы шыққан, 1900 жылы толықтырылып қайта басылған Ы.Алтынсарин хрестоматиясының алатын орны ерекше. Хрестоматияда қазақ мақал-мәтелдерінің ең таңдаулы нұсқалары тақырыпқа бөлініп жүйеленген.

Мақал-мәтелдердің революциядан бергі басылымдарына тән ерекшеліктер-материалдар идеялық мазмұнына, көркемдік құндылығына қарай, тақырыптық принциппен жүйеленген. Барлығына дерлік азды-

көпті түсіндірме–алғы сөздер бар. Бұл жерде казак ауыз әдебиетінің жанашыр жинаушысы Ө.Тұрманжановтың еңбегін ерекше атау керек. Ол құрастырған мақал–мәтелдер жинақтары идеялық және көркемдік жағынан таңдап алынуымен, тақырыбы мен мазмұнына қарай жүйелеп түзетілуімен және басқа жинақтарға қарағанда әлде қайда толықтығымен дараланады. Алайда, бұл жинақтар да кемшіліксіз емес. Құрастырушы жинақтарға халықтың көне көзқарасын, наным–сенімдерін көрсететін бірсыпыра ежелгі мақал–мәтелдерді енгізбеген. Мақал–мәтел көшпелі елдің тұрмысынан туып, сол халық өмірінің барлық саласын қамтитынын, бейнелейтінін көрсете келіп, С.Сейфулин жалпы ауыз әдебиетіне ортақ бір ой тастады.

«Ауыз әдебиетінің қай бөлімі болса да,—дейді ол,—сол заманның тұрмысының қандай болғанын, тұрмыстың әсерімен ол тұрмысқа ұқсап туған сана, қандай сөз, қандай әдебиет болғанын көрсетеді. Заманына қарай күлкісі, тауына қарай түлкісі; Сабасына қарай піспегі, мұртына қарай іскегі деген ереже сөздер әр заманның тілі, көркем сөзі, әдебиеті сол заманның сап–санасына, тұрмысына ұқсай туды деген сөзді қуаттайды». Демек, әдеби мұра оны тудырған уақытпен, қоғам мүддесімен, мұратымен тығыз байланыста қаралып бағалануға тиіс.

Мақал–мәтел халықтың сан ғасырлық көрген–білгенінен, бастан кешкен уақиғаларынан қорытқан ақыл–ойының жиынтығы, анықтамасы, табиғатта өмірде үнемі қайталап тұратын құбылыстармен байланыста туған тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні. Әр халықтың мақал–мәтелі–сол халықтың өзі жасап алған логикалық формуласы, ережесі. Сөйтіп, көп ойлануды, ұзақ баяндауды керек ететін қиын нәрсені жеп–женіл, бір–ақ ауыз сөзбен түсіндіреді, ұғындырады. Туған елдің қадір–қасиеті туралы балаға ұзақ әңгімелемей–ақ: *Ел іші алтын бесік; Кісі елінде сұлтан болғанша, өз елінде ұттан бол* деп екі–үш ауыз сөзбен Отан қадірін ұғындыруға болады. Мақал мен мәтел–егіз де туыс жанр. Дегенмен мағынасына құрылысына атқаратын қызметіне қарағанда өзіндік айырмашылықтары бар.

Мақал–аяқталған тиянақты ойды білдіреді, өз алдына тұрып та дербес мағына береді. Мысалы: *“Толмасқа құйма, тоймасқа берме”*. Ал мәтел жеке тұрып тиянақты ойды бере алмайды, тек белгілі бір ой, пікірді ажарлау, айқындау үшін қолданылады: эпитет, тенеу қызметтерін атқарады. Мысалы: *“Ат қойып, айдар тағып,” “Көргеннен көз ақы алған”* деген мәтелдер тиянақты ойды білдіріп тұрған жоқ.

Мақал мен мәтелдің осындай даралық ерекшеліктерін түсіндіре келіп белгілі этнограф, жазушы В.И. Даль:

“Мақал–халық сөзімен айтқанда–дән, ал мәтел–гүл”–деген. Мақал – мәтелге жақын жанрлар–шешендік сөздер мен нақыл сөздер. Нақыл сөз ақыл, қасиет ұғымын білдіреді, кейде оны тағылым, ғибрат деп те атайды. Шешендік пен нақыл сөздердің мазмұны мен мағынасы жағынан өзара ұқсастықтары көп, кейде мақал мен мәтелдерден ажырату қиын.

Нақыл, канатты сөздер мақал-мәтелдерге өте ұқсас. Олардың өзара жақындығы сонша-ішкі-сыртқы құрылысы мазмұны жағынан бір-бірінен ажырату қиын. Кейде жеке адамның айтуынан таралған, немесе белгілі бір оқиға, құбылыстардың нәтижесінде шыққан, тарихы дерегі бар канатты сөздер мақал-мәтел ретінде айтылса, енді бір жағдайда ежелден ел аузында келе жатқан мақал-мәтелдер ұшқыр нақыл сөз орнына жүре береді.

- 1) Нақыл сөздердің көбінесе белгілі бір авторлар болады Мысалы: «Абай сөздері», «Махамбет айтыпты», «Ыбрай өсеті» т.б
- 2) Нақыл сөздердің көбінесе шыққан тегі, тарихи дерегі болады. «Нақыл сөз мына бір оқиғадан қалыпты», «Бұл сөздің шығуына мынадай себеп болыпты » деп, ел аңыз етеді. Ал мақал-мәтелдерде, біріншіден авторының кім екені белгісіз болса, екінші жағынан оның шыққан дерегі нақыл сөздердей анық бола бермейді. Яғни мақал-мәтелдердің авторы халық болып табылады.

Тарихты жасайтын халық деген сөздерін философиялық пікір бар. Ал қазақ философиялық бала тәрбиесіне аса зор мән береді. өйткені ұрпақ – біздің болашағымыз. Оны әбден түсінген халық *Балаңды беске дейін патшандай күт, жеті жаспан оң беске дейін қосшындай сана. ал он бестен кейін құрдасындай сыйла* деген ұлағатты сөзін ұмытпауды талап етеді.

Мақал-мәтелдер мен нақыл сөздердің бүгінгі жас қауымды тәрбиелеудегі танымдық мәні зор екені шексіз.

Әлебиеттер

- 1) Б.Адамбаев Халық даналығы «Мектеп» 76.
- 2) Н.Төрешұлов Нақыл сөздердің тәрбиелік мәні, Алматы, 1971
- 3) М.Тілеужанов Халық тағылымы. Алматы «Рауан» 1996